

СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ УСТАНОВ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ У 20–30 РР. ХХ СТ.

CREATION OF SPECIALIZED INSTITUTIONS OF SOCIAL EDUCATION FOR JUVENILE DELINQUENTS IN UKRAINE IN 20-30'S

Стаття висвітлює історію розвитку спеціальних закладів освіти для неповнолітніх правопорушників хронологічного етапу дослідження – 20–30-і роки ХХ століття. Виділено склад пенітенціарної системи, до якої на той час входили: ізолятори, розподільники, колектори, реформаториуми, дитячі виправні будинки, притулки, інтернати. Приділяється увага виникненню установ із трудовим напрямом виховання: трудові колонії та комуни, ремісничі притулки, землеробні колонії, виправні школи фабрично-заводського учнівства. Зазначається їх напрям трудової діяльності та основні педагогічні принципи перевиховання неповнолітніх. Виділено позитивний результат у подоланні такого соціального феномена, як безпритульність, бездоглядність та правопорушення серед неповнолітніх, завдяки вмілій організації розподілу дітей по закладах соціального виховання означеного хронологічного періоду дослідження.

Ключові слова: неповнолітні правопорушники, колонія, комуна, виправні школи фабрично-заводського учнівства, інтернат.

ние возникновению учреждений с трудовым направлением воспитания: трудовые колонии и коммуны, ремесленные приюты, земледельческие колонии, исправительные школы фабрично-заводского ученичества. Отмечается их направление трудовой деятельности и основные педагогические принципы перевоспитания несовершеннолетних. Выделен положительный результат в преодолении такого социального феномена, как преступность среди несовершеннолетних, благодаря умелой организации распределения детей по исправительным учреждениям социального воспитания указанного хронологического периода исследования.

Ключевые слова: несовершеннолетние правонарушители, колония, коммуна, исправительные школы фабрично-заводского ученичества, интернат, детский дом.

The article highlights the history of the development of special boarding schools for minors in the 20–30s of the 20th century. The composition of the penitentiary system is noted: children's correctional homes, shelters, boarding schools. Attention is paid to the emergence of institutions with the labor direction of education: labor and agricultural colonies. Their direction of labor activity and the basic pedagogical principles of re-education of minors are marked. The connection between homelessness and juvenile delinquency is noted.

Key words: juvenile delinquents, colony, boarding school, orphanage, shelter.

УДК 343.81:37.035:343.91-053.6](477)"19"

Пліско Є.Ю.,
канд. пед. наук,
старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Статья освещает историю развития специальных интернатов для несовершеннолетних правонарушителей хронологического этапа исследования – 20–30-е гг. XX века. Выделен состав пенитенциарной системы, в которую входили: изоляторы, распределители, коллекторы, реформаториумы, детские исправительные дома, приюты, интернаты. Уделяется внима-

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Формування сучасної системи соціального виховання, вимагає перегляду й об'єктивного вивчення досвіду минулого з подолання такого соціального феномена, як безпритульність, бездоглядність та дитяча злочинність. Тому актуально зробити дослідження щодо створення спеціалізованих установ соціального виховання та утримання в них неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Перш ніж перейти до дослідження поставленого питання, нами були проаналізовані праці С. Маркова і К. Алілуйко [7], О. Салата [12], Т. Харук [14] – сучасних дослідників історії розвитку спеціалізованих дитячих установ та дослідників радянської епохи З. Астемирова [1], Б. Утевського [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Крім того, дослідженням історії розвитку спеціалізованих установ для неповнолітніх в історії вітчизняної пенітенціарної системи займалися: О. Кравченко [4], Я. Мальована [6], Г. Махорін [8], І. Павлова [10], Л.М. Рябкина [11].

Проте питання про створення системи спеціальних закладів освіти виключно для неповноліт-

ніх правопорушників в Україні у 20–30 рр. ХХ ст. ще не порушувалось.

Мета статті. Метою статті є дослідження процесу створення спеціалізованих установ для неповнолітніх правопорушників на Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Система закладів для неповнолітніх правопорушників, важковиховуваних та інших дітей категорії «групи ризику» почала формуватися в Україні з проголошенням державної незалежності УНР у листопаді 1917 р. Одразу було взято новий курс, орієнтований на проведення гуманної політики правового і соціального захисту дитинства. Про це свідчить Декрет, виданий від 14 січня 1918 р., «Про комісії для неповнолітніх», що скасовував суди і тюремне ув'язнення для підлітків. Усі неповнолітні, що утримувалися у в'язницях і арештних будинках, були звільнені. Розпочалася реорганізація практично всіх дитячих виховних установ.

Із дозволу Українського Народного Комісаріату Освіти було прийнято рішення про створення мережі дитячих закладів у системі соціального виховання, що складалася з усіх типів дитячих

закладів, а саме: приймальники, колектори-розподільники для нормальних дітей і неповнолітніх правопорушників, відкриті дитячі будинки, сільськогосподарські колонії для безпритульних і неповнолітніх правопорушників і дитбудинки для неповнолітніх правопорушників; міські і сільські трудові школи, дитячі будинки-інтернати, денні дитячі будинки, дитячі містечка і дитячі садки; основні і допоміжні дитячі будинки для розумово відсталих, сліпих і глухонімих дітей; установи організації комуністичного дитячого руху: дитячі клуби, бібліотеки, літні дитячі колонії, майданчики, табори, дитячі театри [3].

Створювалися нові типи закладів освіти, пристосовані для утримання морально дефектних та важковиховуваних дітей. Для неповнолітніх правопорушників призначалися дитячі колонії, трудові комуні та інститути трудового виховання, для засуджених неповнолітніх – трудові будинки і колонії:

1) передбачалося, що трудовий будинок для неповнолітніх позбавлених волі, – це виховно-виправний (медико-педагогічний) заклад, який організовувався переважно в місті, де вихованці навчалися кваліфікованих видів ремісничої праці;

2) трудова колонія для неповнолітніх, позбавлених волі, – це виховно-виправний (медико-педагогічний) заклад, влаштований поза містом. Вихованці користувалися порівняно свободою пересування в межах території колонії і навчалися переважно сільськогосподарської праці.

«Основні дитячі будинки для морально-дефективних дітей» (віком до 15 років) та «Трудові колонії для неповнолітніх правопорушників» (для хлопчиків віком від 15 до 18 років) перебували в Наркомуні республіки у веденні «головного інспектора установ дефективного дитинства», яке розподілялось на лівобережну Україну (Харків) та правобережну Україну (Київ). Керівництво очолювали два помічника головного інспектора – «обласні інспектори». Відповідно до «Системи соціального виховання дітей УРСР» від 25 червня 1921 р. передбачались установи для фізично-, розумово- і морально-дефективних дітей.

На 1 січня 1923 р. в Україні працювало 1 511 дитячих будинків, 33 дитячі трудові колонії, 14 дитячих трудових комун, 9 дитячих містечок. Наприкінці 1923 р. кількість дитячих будинків в Україні сягла кульмінаційної точки – 1 928 закладів із контингентом 114 000 дітей. У 1924 р. Нарком України змушений був визнати, що його плани суспільного виховання дітей і розвитку у мережі дитячих будинків необґрунтовані, а ослаблення сімейного виховання зумовлене тимчасовими економічними труднощами. До кінця року мережа дитячих будинків була скорочена до 1 056 закладів, а кількість вихованців у них становила 82 000. Вже у 1927 р. таких закладів було 411 з контингентом

48 000 вихованців. Радянська влада була змушена відступити від масової організації дитячих будинків, побудови дитячих містечок та повернутися до пріоритетності виховання дітей у сім'ях [7].

У подальшому, «починаючи з 1924 р., кількість інтернатних закладів в Україні зменшується й у наступні роки тримається в межах, необхідних для виховання переважно дітей-сиріт. У 1927 р. у республіці працювало лише 300 дитячих будинків, у яких виховувалося 30,9 тис. дітей» [11, с. 46], – зауважує Л.М. Рябкіна в своєму дисертаційному дослідженні.

31 жовтня 1924 р. ЦВК СРСР приймає «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік», які передбачали медико-педагогічні заходи виховання неповнолітнього правопорушника: передачу неповнолітнього на піклування батькам, родичам або спеціалізованим установам і відповідним закладам. 20 серпня 1925 р. затверджують «Положення про приймальники-розподільники» і «Положення про дитячі приймальні пункти й колектори», а 27 жовтня 1925 р. був ухвалений перший в Українській РСР Виправно-трудова кодекс, за яким передбачались такі види місць позбавлення волі:

- 1) будинки ув'язнення;
- 2) виправно-трудова будинки;
- 3) трудові колонії;
- 4) ізолятори спеціального призначення;
- 5) перехідні виправно-трудова будинки.

Отже, неповнолітні правопорушники залежно від скоєного злочину та його тяжкості могли бути направлені до виправних установ із різним ступенем режиму ізоляції, де, незалежно від застосованого режиму, неповнолітні отримували загальну та професійну освіту, а також втручалися до праці.

Далі розвиток спеціалізованих установ для неповнолітніх спричинив потужне зростання числа колгоспів, що висувало необхідність підготовки кваліфікованої робочої сили для нових форм сільськогосподарських колективів. Тому одним із видів суспільно-виробничої праці в спеціалізованих установах мала стати організація масових робіт для потреб народного господарства.

«Особливо мало бути вирішено питання про боротьбу з правопорушеннями неповнолітніх шляхом підготовки з них майбутніх добре кваліфікованих індустріальних робітників. Невдалий багаторічний досвід колишніх трудових будинків, що були по суті не чим іншим, як типовими «дитячими в'язницями», і сприятливі перспективи перших дослідів у перетворенні трудових будинків у дозавучі і фабзавучі особливого типу змушують спрямовувати всі зусилля на енергійне розгортання такої мережі цих дозавучей і фабзавучей, яка дала б змогу повністю охопити всіх неповнолітніх правопорушників (хлопчиків і дівчаток)» [13, с. 14–15], – зауважує література 30-х рр. минулого століття.

Одна з таких установ була заснована в грудні 1927 р., недалеко від Харкова. Вона носила ім'я Ф.Е. Дзержинського, а її керівником протягом восьми років був А.С. Макаренко. Він вперше висунув ідею про створення трудових комун для неповнолітніх і виявив особисту ініціативу в організації виправно-трудової роботи з неповнолітніми.

А. Семенович стверджував: «Трудова підготовка, виховання трудової якості людини – це підготовка і виховання не тільки майбутнього гарного або поганого громадянина, а й виховання його майбутнього життєвого рівня, його добробуту» [5].

Дитячі будинки з трудовим вихованням починають поширюватись по всій території України. Постає питання розвитку дитячих майстерень при виховному закладі.

Так, наприклад, дитячий будинок № 2 м. Чистяково Донецької губернії, мав свою систему майстерень, де діти навчалися ремеслу: для дівчат – школа крою, шиття та рукоділля; для хлопців – столярна майстерня, чоботарня, майстерня заготовки мотузок. Що ж до господарських робіт (випічка хлібу, приготування їжі, прання, заготовка овочів тощо), то, допомагаючи по господарству в дитячому будинку, діти поступово опанували всі необхідні навички для самостійного життя [11, с. 66].

У справі організації майстерень гарних результатів досяг Полтавський 14-й дитячий будинок. Упродовж короткого часу існування без сторонньої допомоги будинок організував майстерні: теслярну, слюсарну та кузню, які не лише обслуговували сам дитячий будинок, а виконували серйозні замовлення для різних установ [11, с. 66].

Проте на практиці виявилися, що через малу продуктивність такі установи для неповнолітніх були не в змозі належним чином забезпечити перебування в них дітей. У тому числі, дрібне виробництво давало вихованцям лише елементарні трудові навички з точки зору ремесельного навчання. Тому було зроблено перехід на виробничу працю. У спеціалізованих закладах для неповнолітніх, переважно трудових комунах, організовувались підприємства по типу заводу, фабрики або радгоспу. Своєї актуальності набувають школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ).

Дослідниками організації радянської системи освіти школи «фабрично-заводського учнівства», або так звані «фабзавуч», визнавалися єдиним досягненням оригінальної радянської творчості у галузі виховання і перевиховання. Підкреслювалось, що школа фабрично-заводського учнівства була створена в адміністративному, а не законодавчому порядку, а положення про неї було розроблене у лютому 1921 р. Ця школа, за твердженням одного з дослідників Б. Нікольського, була дітищем професійних спілок та комсомолу. Він також

вказував, що, з'явившись на світ за ініціативою та заступництвом вказаних, дуже впливових організацій, фабрично-заводські школи стали визнаним й улюбленим дітищем революції, у правильному розвитку якого всі зацікавлені організації, насамперед, профспілки готові на будь-яку самопожертву. Б. Нікольський навів характеристику фабзавучу, дану Луначарським на X з'їзді Рад: «Як школа чисто марксистська, здійснюючи лозунги Маркса про поєднання школи з виробництвом, – фабзавуч стане зразком для всієї єдиної трудової школи»; виокремив висновок і постанову з'їзду Рад, де фабзавучі було названо «єдиною масовою школою, що обслуговує залучену до виробництва молодь»; навів коментарій журналу «Народное просвещение»: «Школа фабрично-заводського учнівства виникла внаслідок двох причин – через потребу промисловості у висококваліфікованій робочій сім'ї та через потребу дати освіту великій кількості робітників-підлітків, залучених до виробництва»; висловив власну точку зору, що підґрунтям виникнення фабзавучів стала недовіра до старих технічних шкіл [2, с. 441–442].

У школи ФЗУ (та ФЗУ НКЮ) приймалися неповнолітні правопорушники у віці від 15 до 18 років на підставі: а) вироків судів; б) постанов комісії у справах неповнолітніх; в) постанов інших уповноважених на те органів. Передбачалося три види шкіл ФЗУ НКЮ: закриті; напіввідкриті; відкриті [1, с. 16].

Школи ФЗУ закритого типу призначалися для утримання: а) особливо соціально-запущених неповнолітніх правопорушників із неодноразовою судимістю, приводами і тривалим «вуличним стажем»; б) неповнолітніх правопорушників, що утримувалися в школах інших типів, але за постановами педагогічної ради та ради командирів, затвердженими начальником школи, були визнані негативно діючими на інших вихованців і такими, що підлягають переведенню в школу ФЗУ закритого типу [1, с. 16].

Школи ФЗУ напіввідкритого типу призначалися для неповнолітніх із меншим ступенем соціальної занедбаності і з меншим «вуличним стажем», а також для підлітків, переведених зі шкіл інших типів [1, с. 16].

У школи відкритого типу прямували неповнолітні правопорушники з незначною соціальною занедбаністю, без «вуличного стажу» або незначним «вуличним стажем», а також за постановами педагогічних рад переведені з інших шкіл [1, с. 16].

Робота шкіл ФЗУ будувалася в органічному зв'язку з усім суспільно-політичним життям країни. Безпосередній зв'язок із промисловими підприємствами, колективами працюючих давав змогу краще здійснювати трудове виховання.

Фабрики і заводи укладали зі школами ФЗУ спеціальні договори про підготовку висококваліфікованих

робітників необхідних спеціальностей. Уже в 1931 р. з них було випущено 500 молодих робітників. Курс навчання у школах ФЗУ встановлювався терміном у 2–2,5 роки. Окрім занять у школі, підлітки щодня працювали на виробництві від 4 до 6 годин, з урахуванням їх віку та стану здоров'я. У школах ФЗУ із сільськогосподарським профілем підлітки набували професій механіків, тваринників, садівників та інших спеціалістів, необхідних селу. З часом школи ФЗУ стали досить поширеним явищем, швидко відкривались у кожній області та районі [12].

Висновки. В 20–30-ті рр. ХХ ст. система спеціальних установ для неповнолітніх правопорушників радянським керівництвом розглядалася цілком традиційно – як структура ізоляції із застосуванням педагогічних заходів для перевиховання. Основою для нової ідеології впливу на неповнолітнього проголошувалась праця. При цьому прихильники трудового виховання через нестачу державних коштів диктували основну ідею: місця утримання, виховання і перевиховання для неповнолітніх мають самооплачуватися, через що була розпочата реорганізація виправних установ для неповнолітніх у самостійну, незалежну й самоокупну структуру.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних. Москва: Юридическая литература, 1969. 118 с.
2. Історія педагогіки: навчальний посібник / за ред. Г.В. Троцького. Харків: Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 2008. 544 с.
3. Коробова Л. Система соціального виховання та його особливості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.). Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. Умань. 2011. Ч. 2. С. 185–191.
4. Кравченко О.В. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Записки історичного факультету. 2013. Вип. № 23. С. 137–158. DOI:<http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/5669/137-158.pdf?sequence=1>.
5. Макаренко А.С. Воспитание гражданина / Сост. Р.М. Веснина, М.Д. Виноградова. Москва: Просвещение, 1988. 227 с.
6. Мальована Я.П. Протидія злочинності неповнолітніх: ювеналістичні традиції Одеси. Вісник чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Випуск № 4. С. 8–23.
7. Маркова С.В., Алілуйко К.І. Освітньо-виховна система УСРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст. як чинник легітимізації правлячого режиму. Освіта, наука і культура на Поділлі. 2010. Том 17. С. 340–349.
8. Махорін Г.Л. Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія. Вінниця, 2003. Вип. 6. С. 36–40.
9. Міхєєва О.К. Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в контексті соціально-демографічних процесів. Історичні та політологічні дослідження. Донецьк: ДонДУУ. 2013. № 1. С. 120–130.
10. Павлова І.П. Тюрма и благотворительность в Российской империи второй половины ХІХ – начала ХХ вв. Благотворительность в России. 2002: Исторические и социально-экономические исследования. Санкт-Петербург: Лики России, 2003. С. 319–333.
11. Рябкина Л.М. Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2016. 213 с.
12. Салата О.О. Праця молоді та підлітків у системі трудових ресурсів СРСР в 1941–1945 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. XXXV. С. 162–167. DOI: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/35/salata.pdf.
13. Утевский Б.С. Сеть исправительно-трудовых учреждений и управление ими / под общей редакцией И.А. Апетера. Москва: Государственное издательство советское законодательство, 1934. 28 с.
14. Харук Т.Я. Мережа закладів соціального виховання в Україні (20–30 роки ХХ століття). Педагогічний дискурс. 2012. Випуск 13. С. 388–391.